

Szőke Melinda

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről

1. A magyar oklevelezési gyakorlat kifomálódási időszakából, azaz a 11. századból a későbbi évszázadokhoz viszonyítva kevés diplomával rendelkezünk. Nyelvtörténészeink ugyanakkor e kevés számú oklevél közül is érthető okokból elsősorban azokat vizsgálták, amelyek hitelessége kapcsán semmiféle kétség nem merült fel. KNEI ZSA ISTVÁN például helyesírásunk történetét tárgyalva a 11. századot felölelő első korszak helyesírási jellegzetességeit a tihanyi apátság alapítólevele (1055), Dávid duxnak a tihanyi apátság számára szóló oklevele (1090) és a pannonhalmi apátság birtokösszeíró oklevele (1093) alapján vázolta fel, valamint e korszak keretein belül tárgyalta a 12. század elején született veszprémi oklevél latin nyelvű renovációját is (1952: 14–8). Ezt megelőzően a 20. század elején folytatásokban megjelenő munkájában azonban a hamis okleveleket is felhasználta helyesírás-történeti vizsgálataihoz, bár azokról úgy vélekedett, hogy adataik sem a hamisított korra, sem a hamisítás korára vonatkozóan nem tekinthetők megbízható forrásoknak. Ezek az oklevelek természetesen az eredeti és valódi oklevelek szórványaival szemben fontosságukat tekintve csak másodrendű források lehetnek. A csak átiratban fennmaradt oklevelek KNEI ZSA ISTVÁN e korai munkájában a hamis oklevelekhez hasonlóan ugyancsak helyet kaptak. Az 1240-ig átirat oklevelek magyar nyelvű tulajdonneveit az eredeti oklevél korának helyesírási jellemzésekor idézi annak ellenére, hogy a legtöbb esetben nehezen dönthető el, vajon a jelölésmód az eredeti oklevél írójának vagy az átirat készítőjének a munkája-e (1928: 190).

A nyelvtörténeti kutatások vérkeringésébe a valamilyen vonatkozásban kétes hitelű okleveleket a kutatók tehát kevésbé kapcsolják be. Ez valamelyest érthető is, hiszen az efféle oklevelek — ahogyan ezt KNEI ZSA ISTVÁN imént idézett véleménye is mutatja — kevésbé alkalmasak arra, hogy a bennük szereplő magyar nyelvű elemek alapján egyértelmű nyelvtörténeti következtetéseket vonhassunk le. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy a „diplomatikai és a történeti hitelesség nem feltétlenül esik egybe” (SOLYMOSI 2001: 157). Ez a vélemény egyértelműen azt sugallja, hogy a kutatóknak a hamis oklevelek forrásértékéről sem kell lemondaniuk, ugyanis az effajta oklevél is tartalmazhat — történeti és nyelvi szempontból egyaránt — valós adatokat (vö. SZENTPÉTERY 1930: 7). Ugyanakkor a hiteles oklevelek forrásértéke sem egyforma. A legnagyobb

nyelvtörténeti haszna kétségkívül az eredetiben fennmaradt okleveleknek van, a másolás, átírás alkalmával ugyanis — még ha azok az eredeti oklevéllel egy időben készültek is — a lejegyzett szöveg változtatásokon eshetett át. A kutatók ezért fordultak oly nagy figyelemmel az első eredeti formájában fennmaradt oklevelünk, a tihanyi apátság 1055-ös alapítólevele felé. A kitüntetett figyelmet jól mutatja, hogy a 11. századi oklevelek közül ezidáig csupán a tihanyi alapítólevélnek született — tudományos (BÁRCZI 1951) és tudománynépszerűsítő céllal (ZELLIGER 2005) egyaránt — monografikus feldolgozása. BÁRCZI GÉZÁnak a 20. század közepén írott, valójában máig viszonyítási alpnak tekintett munkája hosszú időre el is metszette a TA.-val kapcsolatos további kutatásokat. Első eredeti és hiteles nyelvi emléküinkre az utóbbi évtizedben aztán — a 950. évfordulótól bizonyosan nem függetlenül — újfent nagy figyelem terelődött. Számos olyan tanulmány látott ennek köszönhetően napvilágot, amelyek többnyire a BÁRCZI által nem tárgyalt szempontok figyelembevételével vizsgálják felül az egyes szörványokról korábban alkotott véleményeket. (A teljesség igénye nélkül lásd pl. FEHÉRTÓI 2006; HOFFMANN 2006a, 2006b, 2007a, 2007b, 2008, 2009a; JUHÁSZ 1992, 2008; SZENTGYÖRGYI 2007, 2008a, 2008b, 2009; ZELLIGER 2005, 2006.)

Hiba lenne ugyanakkor a nyelvtörténészeknek megfeledezniük arról, hogy a magyar oklevelezési gyakorlat első évszázadában a tihanyi alapítólevél mellett további olyan iratok születtek, amelyek — még ha nem is olyan mértékben, mint az 1055-ös diploma — érdemesek lehetnek a nyelvészek figyelmére. A korábbiakban a kétes hitelű oklevelek nyelvészeti vizsgálatoknak való alávetését a már említett okok mellett (vagy azzal összefüggésben) az is akadályozta, hogy az oklevelek szövegei kritikai apparátus nélkül láttak napvilágot. A GYÖRFFY GYÖRGY nevével fémjelzett „Diplomata Hungariae Antiquissima” (DHA.) című forrásközlő munka ezt az akadályt jórészt elhárítva a nyelvészeti vizsgálatokat is felendítheti, és a kutatások számára új lehetőségeket teremthet. Ez a nagy ívű munka ugyanis az 1000 és 1131 között kiállított oklevelek kritikai kiadását tartalmazza bőséges kommentárt is fűzve az egyes oklevelekhez.

2. Megítélésem szerint a kétes hitelű oklevelek nyelvtörténeti hasznosításáról az említett buktatók ellenére is aligha mondhat le a tudomány, különösen nem a hazai oklevelezési gyakorlat legkorábbi évszázadaiban, a meglehetősen gyér forrásanyag időszakában. A negatív viszonyulás helyett azt tartom célszerűnek végiggondolni, hogy a bizonytalan kronológiai értékű oklevelek nyelvi adatainak értékelését milyen fogódzók alapján végezhetjük el valamelyest megnyugtatóan. E problémakört az alábbiakban a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevele alapján kívánom fő vonásaiban felvázolni.

Nyelvtörténész szakembereink I. Géza alapítólevelét bizonyos mértékig az eddigiekben is igyekeztek a nyelvtörténeti kutatásokban hasznosítani. A 20. század elején KNEZSA ISTVÁN például „A magyar helyesírás a tatárjárásig” című

munkájában ezt az iratot mint hiteles átiratban fennmaradt oklevelet szerepelteti és használja fel (1928–1929). Jóval később pedig TÓTH VALÉRIA vélekedik úgy, hogy fenntartásokkal bár, de nyelvtörténeti (elsősorban hangtörténeti) és névrendszertani vizsgálataiban a garamszentbenedeki oklevél adataival is érdemes számolni (2001a).

Célszerűnek látom, hogy e helyütt röviden kitérjünk az oklevél szakirodalmi megítélésére is, amely a 19. századtól kezdődően korántsem volt mindig egységes.¹ KNAUZ NÁNDOR, aki a 19. században megírta a garamszentbenedeki apátság történetét, az 1075-ös, az 1124-es és az 1217-es oklevelet is hitelesnek fogadta el, az oklevelek hitelességével összefüggésben azt a véleményt megfogalmazva, hogy az átiratok „egyenlők voltak az eredetivel” (1890: 3–21). SALAMON FERENC KNAUZÉVAL gyökeresen szembenálló véleménye, mely szerint mindhárom oklevél hamis, sőt I. Géza és II. István oklevelei (1075, 1124) soha nem is léteztek, a saját korában nem talált követőkre, annál többen bírálták viszont nézeteinek jogosságát (ehhez lásd például KNAUZ 1886: 242–60). SALAMON vetette fel elsőként azt is, hogy II. András oklevelének az 1217. évre való datálása nem tükrözi az oklevél kiállításának a valós időpontját (1885: 13–7). 10 évvel később FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ szintén úgy látja, hogy II. András oklevele a 13. században íródott ugyan, de annak nem első, hanem sokkal inkább a második felében. FEJÉRPATAKY a másik átiratot, tudniillik István királyét is későbbi időpontra datálja. Nem adja meg a pontos évet, de abból kiindulva, hogy az irat szerkezete és stílusa a 13. századi oklevelezési gyakorlat jellegzetességeit viseli magán, azt vallja, hogy az oklevél 150 évvel 1124 után keletkezhetett (1895: 29–43). Az egyik ilyen 13. századi jellegzetesség az átírás módja, az az eljárás, hogy az átírt oklevél szövegét az átíró oklevél keretbe foglalja. Ez az úgynevezett insertio-típusú átírás ugyanis Magyarországon csak 1210 tájékán jelentkezett (vö. SOLYOSI 2001: 155).

A legújabb kutatások szerint I. Géza eredeti oklevele még megvolt a 16. század első éveiben, ezt az iratot azonban már 1237 körül interpolálták, azaz az oklevél szövegét bizonyos részekkel kibővítették, majd az oklevél 1270 után újabb módosításnak esett áldozatul. Mind II. István 1124-es, mind II. András 1217-es oklevelét — ami az 1124-es diplomát írja át — az 1270 környékén történt hamisítás után jegyezték le. I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát a II. András korára hamisított okmányból ismerjük (DHA. I, 205, 212).

3. Megítélésem szerint aligha lehet kérdéses, hogy a garamszentbenedeki oklevél — koraiságát és rendkívül gazdag szórványanyagát (kb. 280 szórvány) figyelembe véve — a nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások értékes forrása lehet-

¹ Az oklevél datálásában három évszám bukkan fel: az első (1075) az eredeti oklevél megírásának az idejét, a másik kettő (1124, 1217) pedig az 1075-ös diploma átírásának az évét jelzi.

ne. Az irat nyelvészeti hasznosíthatóságát azonban több tényező is megnehezíti. Nagy körütekintést kíván a kutatóktól már önmagában az a körülmény is, hogy az oklevél két évszázaddal későbbi átiratban maradt ránk. Az átiratok lejegyzői ugyanis változtat(hat)tak a magyar szavak írásmódján. Ez a változtatás főként a latinból hiányzó hangok jelölésében mutatkozott meg, amelyek írásmódja hosszú időn keresztül ingadozott. A változtatás ugyanakkor nem volt következetes, így az átiratban fellelhető szavak helyesírását — több körülményre kiterjedő vizsgálat nélkül — sem az eredeti, sem az átiró oklevél korára nem vonatkoztat-hatjuk egyértelműen.

Ennek a körülménynek az illusztrálására nézzük meg a garamszentbenedeki oklevél két helynevét! A *Taka* hegynév II. András 1217-re datált oklevelében *Taka* (DHA. I, 217), Péter szerémi püspök levelében — aki 1338-ban az eredeti (nem pedig az interpolált) 1075-ös oklevélnek egy részletét írta át — *Tacha* (DHA. I, 205) alakban bukkan fel. E név lejegyzése esetében tehát az interpolált oklevél az eredeti, az 1338-as oklevél pedig egy későbbi formát őriz. De talán ezt sem jelenthetjük ki egyértelműen, mert az is előfordulhatott, hogy az eredeti oklevélben *Taca* szerepelt, az mindenesetre bizonyos, hogy az 1338-as irat későbbi állapotot tükröz, mint az 1217-es. Ahogyan ugyanis a problematikus hangok jelölésére használt egyszerű jeleket a 12–13. században kezdik felváltani az összetett jelek, úgy a *k* hang jeleként is ebben az időszakban tűnik fel a *ch* (vö. KNEZSA 1952: 14–37). Az 1217-re datált interpolált oklevél, illetve az 1338. évi iratban található rövid részlet összevetése alapján az is megállapítható, hogy az átiró okleveleket nem lehet kategorizálni, a bennük szereplő neveket nem lehet együttesen kezelni, ugyanis az átirást készítő oklevélírók bizonyos nevek esetében éltek a változtatás lehetőségével, más esetekben pedig nem. *Ug-ér* neve például az 1338-as oklevélben szerepel eredeti formában, II. András oklevele pedig megváltoztatott alakban tünteti fel: 1075>1338: *Hucu eru* (DHA. I, 205), 1075/+1124/+1217: *Huger* (DHA. I, 217). Mindkét oklevélben (1217, 1338) előfordulnak tehát olyan adatok, amelyek inkább az eredeti oklevél írásmódjához állnak közel, illetve olyanok is, amelyek lejegyzését az átirások alkalmával módosították az oklevélírók. A második példában előkerülő hangtörténeti probléma, tudniillik a véghangzó eltűnésének a kérdése arra is példát mutat, hogy a változtatás nem merült ki abban, hogy egyes hangok jelei közül az átirás korában használatosak alkalmazták a lejegyzők, hanem bizonyos esetekben a megváltozott kiejtést is jelezte az új írásforma.

Az oklevél nyelvtörténeti felhasználhatósága elé további akadályokat gördít az, hogy az alapítólevél esetében nem egyszerű átiratról van szó, tehát nem az eredeti (1075) irat eltűnése, illetve megerősítése miatt vagy ezen oklevél épségének óvása érdekében készült II. András átirata, hanem az átirást megelőzte a szövegének a kibővítése, interpolálása. Így az általunk ismert oklevélben található olyan részletek is, amelyek nem I. Gézától származnak.

A DHA. kritikai szöveggözlése alapján azonban — ahol az interpolált részek ⟨⟩ zárójel között szerepelnek — úgy tarthatjuk, hogy a szöveg jelentős része mégis az eredeti oklevélből származik. A kommentárban ugyanis GYÖRFFY GYÖRGY megemlíti néhány támpontot, ami alapján az oklevél két különböző századból származó részei többnyire elkülöníthetők egymástól. Ilyen támpont például az, hogy a latin szövegben a 11. és 13. században használatos szavak együttesen jelentkeznek: az oklevél határleíró részeiben például a 11. században használatos *terminus* mellett a 13. században jellegzetes *meta* is felbukkan. Egyértelmű interpolációra utal az is, hogy II. András oklevelében olyan birtokok nevei is feltűnnek, amelyek birtoklásának ügyében az eredeti diploma megírása után 150 évvel pereskedett az apátság. Az utólagos beszúrások felfedésében segítségül hívhatjuk továbbá a településtörténet eredményeit is. Garamszentbenedek felett, a Garam völgyében fekvő Goznica, Gelednek és Keresztúr a 11. században még gyéren lakott területek voltak, így nehezen képzelhető el, hogy I. Géza ezen a vidéken három vámot is adományozott volna az apátságnak (vö. DHA. I, 212–8, valamint Gy. 1: 418)

Az itt említett (nyelven kívüli) támpontok mellett vannak azonban olyan fogódzóink is, amelyek nyelvi, névtani természetűek. Az oklevélben szereplő két *-falu* utótagú helynévről (*Mikolafalu* és *Saroufalu*, DHA. I, 215) GYÖRFFY GYÖRGY névrendszerbeli-kronológiai jellegzetességek alapján állapítja meg, hogy azok csakis az irat interpolálása során kerülhettek bele a szövegbe (Gy. 1: 418). A *-falu* utótagú nevek ugyanis csupán a 13. századtól kezdve ismeretesek a magyar helynévadásban (vö. KÁZMÉR 1970: 10, 30–1, 56–7). Ezt a kronológiai meghatározást a KMHsz., a FNEsz. és az OklSz. helynevei is megerősítik: egyik munkában sem akadtam 13. századinál korábbi említésre.

A két település neve más 13–14. századi oklevélben többnyire pusztaszemélynévi helynévként szerepel, csupán a garamszentbenedeki oklevélben tűnik fel a *-falu* utótag (Gy. 1: 462, 471 és TÓTH V. 2001b: 218, 232). Minthogy az adatok kronológiai szempontból nem különülnek el élesen egymástól, illetve egyetlen adatunk van a kétrészes névre, nehéz megállapítani a variánsok elsődlegességét, vagyis azt, hogy a *Mikola* névből kiegészüléssel alakult-e a *Mikolafalu*, vagy a *Mikolafalu* formából ellipszissel jött létre a *Mikola*, esetleg a név alapjául szolgáló személynévből párhuzamosan keletkezett a két névforma (vö. TÓTH V. 2008: 71–2, HOFFMANN 2007c: 139).

KNAUZ NÁNDOR a *Mikolafalu* név szintaktikai szerkezetének a változását ellipszissel magyarázza, azt mondja ugyanis, hogy a hely neve eredetileg *Mikolafalu* volt, és ebből alakult a pusztaszemélynévi elnevezés, vagyis a *Mikola* névforma (1890: 165). Ezt a határozott kijelentését minden bizonnyal az magyarázza, hogy a garamszentbenedeki oklevél hitelessége mellett állást foglalva annak szórványait fenntartások nélkül a 11. századra vonatkoztatta.

Ha a változás irányát nem is tudjuk egyértelműen meghatározni, az mindenestre bizonyos (és az itteni kérdés szempontjából csupán ennek van jelentősége), hogy a *-falu* utótagú helynevek a 13. századtól jelentkeztek a helynévadásunkban.

A másik nyelvi fogódzónk a véghangzó meglétének vagy hiányának a kérdése lehet. GYÖRFFY GYÖRGY erre a hangtörténeti kapaszkodóra latin nyelvű kommentárjában ugyancsak utal (DHA. I, 212), ám az is bizonyos, hogy a véghangzó ügyét érdemes óvatosabban kezelnünk. Ha ugyanis megnézzük például az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait, azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben véghangzó nélküli *Bors* (DHA. I, 214) és véghangzóval álló *Borsu* (DHA. I, 213) formában egyaránt előtűnnek.

4. A 11. és 13. századi hiteles és főként eredeti formában fennmaradt okleveleink hangtörténeti, helyesírás-történeti, valamint latin szövegszerkesztési sajátosságainak a feltárása után — az átírt oklevelek különböző századokból származó részeinek a szétválasztását lehetővé tevő — fogódzók száma nagy valószínűséggel még tovább gyarapítható. A nyelvészeti kutatások számára e fogódzók haszna a kétes hitelű oklevelek forrásértékének a megteremtésében mutatkozik meg, általuk ugyanis az egyes szörványok kronológiai értékét határozottabban állapíthatjuk meg. Az elmondottakból ugyanis reményeim szerint világosan kiténik, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz messze nem elégséges annak az ismerete, mely részek kerültek utólag az oklevél szövegébe, mert — amint ezt a példáink is jelezték — a többszörös átírás miatt az oklevél egészére jellemző az, hogy bizonyos részei 11. századi, más részei pedig 13. századi jellegzetességeket mutatnak. Mindez pedig azt jelenti, hogy egy névforma 11. vagy 13. századi hangalakja önmagában még nem jelzi, melyek lehetnek az oklevél eredeti, illetve interpolált részei.

Bizonyos hangok jelölésében fel lehet ugyan fedezni következetességet abban a tekintetben, hogy az utólag beszúrt részek 13. századi, az eredeti részek pedig 11. századi állapotokat tükröznek, és ez nyilvánvalóan az adott helyek vonatkozásában jó támpont is lehet. A *c* hang jeleként például az interpolált nevekben legtöbbször *cz* jelölés szerepel: *Prestucz* (DHA. I, 213), *Knesecz* (DHA. I, 213), és egy-egy alkalommal feltűnik a *z*: *Wydrizki* (DHA. I, 214), valamint a *ch*: *Knesech* (DHA. I, 218) is, nem interpolált nevekben pedig minden esetben a *c* jelet alkalmazta az oklevélíró: *Kestelci* (DHA. I, 215), *Curice* (DHA. I, 217). Ezeket a megfigyeléseket (pontosabban az ezekből levont általánosabb tanulságokat) ugyanakkor semmiképpen sem vetíthetjük ki az oklevél egészére.

Az itt elősorolt bizonytalansági tényezőket látva persze szükségszerűen az a kérdés vetődik fel, hogy ha a mégoly gazdag nyelvi anyag ellenére valóban ennyi nehézséggel kell az átírt oklevelek kapcsán szembenéznünk, van-e lehetőség egyáltalán a nyelvtörténeti hasznosításukra. Megítélésem szerint feltétlenül. Úgy

vélem ugyanis, hogy meglévő nyelvtörténeti ismereteink, illetve más, nyelvi anyagukat tekintve az adott korra vonatkozóan hiteles 11. és 13. századi oklevelek segítségül hívása és jelenségeik párhuzamos tanulmányozása jó esélyekkel teremt lehetőséget arra, hogy a koraiságánál és nagy szórványanyagánál fogva is jelentős garamszentbenedeki oklevél hasznát a nyelvtörténet maradéktalanul kiaknázhassa. A 11. századra vonatkozó lehetséges vizsgálati irányok — minthogy a 13. század oklevélmennyiségéhez mérten meglehetősen csekély azon 11. századi okleveleknek a száma, amelyeket egy efféle vizsgálatba bevonhatunk — már körvonalazódni látszanak. Egyrészt célszerűnek tartom azon oklevelek összevetését egymással, illetve a garamszentbenedeki oklevéllel, amelyek alapján KNEZSA megállapította helyesírásunk első korszakának jellemzőit, következő lépésként pedig a komparatív vizsgálatba be kell kapcsolni az összes 11. századi hiteles oklevelet.

Végezetül a garamszentbenedeki oklevél helynévtörténeti forrásértékéről kell még szólnunk. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy az efféle kutatások is jórészt a hiteles oklevelek adataira alapozzák következtetéseiket. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN hangsúlyozta a IV. Helynévtörténeti szemináriumon tartott előadásában azt, hogy a helynévtörténeti kutatásoknak az eredetiben fennmaradt oklevelek mellett a többszörös átiratban, másolatban fennmaradt oklevelek is értékes forrásai (2009b). Az oklevelek jogbiztosító szerepe a záloga ugyanis annak, hogy valóban létező helynevek kerültek az oklevél szövegébe. Ugyanez vonatkozik a teljesen hamis, illetve a csak részleteiben hamis (azaz interpolált) oklevelek helynévtörténeti forrásértékére is azzal a megkötéssel, hogy ezen oklevelek esetében mérlegelnünk kell, vajon az adott helynév a hamisított kor vagy a hamisítás korának a névhasználatát tükrözi-e.

A garamszentbenedeki oklevél tehát mind a nyelvtörténeti, mind a névtörténeti kutatásokat értékes adatokkal gazdagíthatja.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Rediit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ.* 28: 161–70.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1895), *Oklevelek II. István király korából*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.

- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petra, Fuk*. *NÉ.* 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007c), *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009a), *Tolna*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 185–92.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009b), Helynévtörténeti megjegyzések évfordulós oklevelekhez. Előadásként elhangzott a IV. Helynévtörténeti szemináriumon. Vasvár, 2009. június 2–5.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea*. Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KNAUZ NÁNDOR (1886), A Szent Benedeki apátság alapító levele. *Új Magyar Sion* 12: 241–61, 321–44.
- KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság I*. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928–1929), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 24: 188–97, 257–65, 318–27; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- SALAMON FERENC (1885), *Budapest története III. Kútfő bírálatok*. Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2001), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Második, javított és bővített kiadás. Bp. 176–93.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcéről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008a), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008b), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *MNy.* 105: 216–19.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2006), A TA. *u[gr]in baluuana* adata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 83–6.